

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1.1. Економіка в умовах війни та повоєнний економічний розвиток	7
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ВІЙНИ	7
1.2. Визначення шкоди та збитків в наслідок агресії російської федерації	17
1.3. Вартість відбудови України.....	38
1.4. Використання світового досвіду для відновлення економіки України	41
1.5. Макроекономічний прогноз економіки.....	59
2.1. Втрати людського капіталу та перспективи його відновлення.....	73
РОЗДІЛ 2. ПОВОЄННИЙ РИНОК ПРАЦІ	73
2.2. Міграційні процеси.....	80
2.3. Стан економічної активності	89
2.4. Регулювання ринку праці	98
РОЗДІЛ 3. МАЛИЙ БІЗНЕС І МІКРОСТРАХУВАННЯ В ПОВОЄННІЙ ЕКОНОМІЦІ	106
3.1. Значимість малого бізнесу та мікробізнесу для економіки	106
3.2. Мікрострахування як засіб забезпечення незалежного населення і малого бізнесу	111
3.3. Моделі фінансового забезпечення мікрострахування	120
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МІКРОСТРАХУВАННЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	128
4.1. Адресне мікрострахування за участі держави та спонсорів	128
4.2. Розробка полісів мікрострахування: сутність і специфіка	138
5.1. Поняття та економічні функції домогосподарств: ресурсно-відтворювальний підхід.....	149

РОЗДІЛ 5. ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ	149
5.2. Особливості побудови бюджету домогосподарств в умовах війни: ресурсно-відтворювальний підхід	155
5.3. Необхідність зміни діяльності та формування індивідуального бюджету домогосподарства під час війни	159
РОЗДІЛ 6. ЕКОНОМІКА ВІДБУДОВИ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ	168
6.1. Інституційне забезпечення державного регулювання енергетичної галузі	168
6.2. Стан відновлювальної енергетики України, таксономія та початок змін в українській енергетиці	175
6.3. Організаційні заходи з відновлення української енергетики	182
6.4. Перспективи повоєнного відновлення та розбудови енергетичної безпеки в Україні	192
РОЗДІЛ 7. АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ПІД ЧАС ВІЙНИ	200
7.1. Вплив війни на агропромисловий комплекс.....	200
7.2. Оцінка сучасного стану розвитку АПК	205
7.3. Стратегія розвитку АПК в повоєнній економіці: концептуальні можливості	225
РОЗДІЛ 8. БЮДЖЕТНО-БОРГОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ	239
8.1. Економічні наслідки війни та їх вплив на фінансову політику держави	239
8.2. Особливості бюджетно-боргової політики в умовах воєнного часу	250
8.3. Порівняльний аналіз структури та динаміки державного боргу України у звичайних умовах і під час воєнного часу	264
8.4. Стратегічні концепти формування та реалізації боргової політики в повоєнній економіці.....	274

ВСТУП

Неоголошена війна російської федерації проти нашої держави та ті неприродні катаклізми, які стали наслідком воєнних дій в Україні, величезні втрати матеріальних ресурсів, загибель тисяч наших земляків тощо потребують максимальної концентрації не лише матеріальних, а й духовних зусиль наших співвітчизників.

Тверда впевненість населення України у нашій перемозі, можливо не такій швидкій, як того б хотілося, вимагає розробки найраціональніших і швидких шляхів відбудови економіки нашої держави. І чим швидше наше суспільство усвідомить і намітить хоча б попередні напрями поновлення вітчизняної економіки, тим впевненіше і переконливіше ми виконаємо намічене після безумовної перемоги над ворогом, тим швидше Україна здолає шкодоносні наслідки війни. А ці наслідки є достатньо катастрофічними. Так, валовий внутрішній продукт лише у 2022 році зменшився на 32% у порівнянні з попереднім роком. Матеріальні збитки як результат не прикритої агресії (війни) російської федерації проти України склали 750 мільярдів доларів та потребують не менше 10 років поспіль на нейтралізацію шкодоносних наслідків, відбудову та поновлення вітчизняної економіки.

Економіка потребує створення не менше 6 мільйонів робочих місць для тих наших земляків, які втратили роботу. За даними Державної служби статистики, понад 60% наших співвітчизників заявили про погіршення матеріального стану, а інфляція на кінець 2022 року становила понад 30% у порівнянні з 2021 роком.

Подібні негативні наслідки війни привели до 35% непрацюючої економіки. Це цілком очевидний результат, спричинений руйнацією промислових центрів держави, а саме: знищено 388 підприємств, 18 цивільних аеропортів, 779 медичних закладів, 1371 освітніх закладів, 690 дитсадків, 563 культурних і релігійних закладів, 23 торгових центри, 28 нафтобаз тощо.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, лише природі України завдано збитків майже на 400 мільярдів гривень, зокрема збитки внаслідок забруднення повітря станов-

лять понад 171 мільярд гривень, водних ресурсів – 106,3 мільярди гривень ґрунтів – 8,8 мільярдів гривень.

Потребують розмінування 270 тисяч квадратних кілометрів нашої території і не менше десяти років цієї складної і небезпечної роботи. Це половина території України, що рівноцінно площі Великобританії. Україна сьогодні є найбільшим мінним полем у світі.

Отримуючи поразки від збройних сил України, російська федерація зриває злість на мирному населенні нашої країни. 70% пошкоджень припадає саме на житлові квартали наших міст і селищ, на цивільну інфраструктуру. І це приводить до безмірної кількості жертв серед цивільного населення. Проте, співчуваючи безневинним жертвам російської агресії, ми маємо думати про майбутнє для наших нащадків, про повернення після обов'язкової перемоги над ворогом до мирного життя. І саме ця обставина спонукала авторський колектив зробити спробу намітити хоча б у першому наближенні реальні шляхи відновлення та розбудови економіки у найкоротші строки (терміни).

Враховуючи вище згадані обставини, авторський колектив пропонує наступну концепцію підручника, яка включає і аналізує сутність економіки війни, розглядає можливість повоєнного економічного розвитку та вартість відбудови держави. Особлива увага звертається не лише на кількісні, а й на вартісні показники відновлення економічної міці держави. Детально розглядаються та аналізуються світовий досвід, який варто використати у процесі відновлення економіки України.

Автори зупиняються на основних етапах та обґрунтовують макроекономічний прогноз розвитку нашої країни у післявоєнний період. Мають місце і обґрунтовані етапи відновлення економіки. Особливу увагу приділено бюджетно-борговій та енергетичній політиці, а також повоєнному ринку праці. Читачів, напевно, зацікавить аналіз показників втрат людського капіталу та перспективи його відновлення. Детально аналізуються міграційні процеси як наслідок бойових дій на території нашої держави. Отже, стан економічної активності є запорукою успішності країни. Заслужують на увагу і питання регулювання ринку праці та збереження людського капіталу. Ці та багато інших питань знайшли своє відобра-

ження на сторінках навчального підручника, який тримає у своїх руках читач.

На глибоке переконання авторів, перш за все обґрунтований та об'єктивний аналіз потрібен для переходу від воєнної економіки до післявоєнного стану її відновлення на якісно новому рівні, який би знешкодив вище викладені проблеми, породжені війною. Таку мету і поставив перед собою авторський колектив у складі д.е.н., професора Грушка В.І. (загальна редакція, вступ, Розділ 1), к.е.н., професора Лаптева С.М. (Розділ 1), к.е.н., професора Литвин Н.М. (Розділ 1), д.е.н., професора Румика І.І. (Розділ 8, пункти 8.2, 8.3), доктора філософії Ткача Д.К. (Розділ 6, пункт 6.1), к.е.н., доцента Красоти О.В. (Розділ 2), д.ф-м.н., професора Шіріняна А.С. (Розділи 4, 5), д.е.н., доцента Боброва Є.А. (Розділ 6, пункти 6.2, 6.3, 6.4), к.е.н., доцента Рудої М.І. (Розділ 1, пункт 1.2.), к.е.н., доцента Кузмінського В.З. (Розділ 8, пункт 8.1), к.е.н., доцента Пилипенко О.О. (Розділ 8, пункт 8.4), к.е.н., доцента Плетенецької С.М. (Розділ 5), старшого викладача Федунова М.В. (Розділ 7), бакалавра Діденко О.М. (Розділ 5), магістранта Фуринця В.О.

У процесі підготовки рукопису підручника, автори максимально використали наукові доробки як українських, так і зарубіжних учених, економістів і практиків, які є авторитетами з даної проблематики.

Авторський колектив висловлює вдячність старшому методисту кафедри національної економіки та фінансів Перепелиці Галині Миколаївні за підготовку рукопису до видання.

РОЗДІЛ 1.

ЕКОНОМІКА ВІЙНИ

1.1. Економіка в умовах війни та повоєнний економічний розвиток

Суттєвий вплив на фінансовий сектор загалом та фінансовий ринок зокрема чинить війна в Україні. 2022-й став, без перебільшення, переломним роком для українського фінансового ринку, а також індикатором для усієї світової фінансової системи щодо її стійкості та гнучкості, швидкості реагування на виклики та адаптивності, можливості та готовності до запровадження нововведень, сприйняття викликів усіма стейкхолдерами ринку.

Повномасштабна війна в Україні триває більше двох років. Відповідно, війна 24 лютого 2022 під виглядом так званої «спецоперації» розв'язана росією, продовжує негативно впливати на українську економіку.

Військова агресія росії проти України викликала масштабні руйнування виробничого капіталу та інфраструктури, принесла людські жертви та соціальні втрати. Війна призвела до скорочення робочих місць і доходів, зменшення купівельної спроможності і обсягів накопичених активів. У 2022 році національна економіка втратила 29,2% реального ВВП, а 13,5 млн осіб змушені були покинути свої домівки. Більше 7 млн осіб опинилися за межею бідності, а рівень бідності сягнув 24% населення. Експерти Світового банку і Єврокомісії оцінюють пошкодження від війни в Україні в період з 24 лютого 2022 р. до 24 лютого 2023 р. в сумі 134,7 млрд доларів, а потреби у відновленні – 410,6 млрд доларів.

Деструктивні наслідки війни проявляються не лише в економіці та соціальній сфері, а й у фінансовій системі країни, що веде збройну боротьбу. В Україні в 2022 році середньорічна інфля-

ція становила 20,2%, що майже відповідає середньорічному рівню інфляції в 9 європейських країнах, найбільш постраждалих від II світової війни (20,1%). У той же час темпи інфляції в Україні контрастують із середньорічною інфляцією під час війни в Хорватії в 1991-1995 рр. (471,7%), в Іраку в 1991 рр. (181%) та в Італії в 1941-1945 рр. (77,3%).

За 2022 рік Україна отримала понад 32 млрд доларів зовнішньої допомоги від офіційних донорів. Структура джерел фінансування державних витрат України у 2022 р. виглядає наступним чином: 41% витрат було профінансовано податковими і неподатковими доходами бюджету, 35% – зовнішніми позиками і грантами, 13% – монетарним фінансуванням і 9% – залученням позик на внутрішньому ринку.

Тобто, витрати держави на ведення військових дій і функціонування соціально-гуманітарної сфери майже порівну розділили між собою українські платники податків і зовнішні кредитори/донори. Свій внесок зробив також НБУ, покривши частину дефіциту емісійним способом. Однак, внутрішні кредитори Уряду відігравали мінімальну роль, особливо якщо рахувати чисті позики Уряду.

В той же час, як свідчить досвід інших воюючих країн, вклад внутрішніх кредиторів держави та грошової емісії, зазвичай є більш суттєвими, а зовнішні донори не завжди відіграють на стільки вагому роль як в Україні. Наприклад, в Ізраїлі під час війни на виснаження (1967-1970 роки) державні видатки на 53% фінансувалися за рахунок внутрішніх доходів, на 20% – за рахунок емісії центрального банку, на 22% – за рахунок зовнішніх позик і грантів, на 5% – за рахунок позик банків та інших внутрішніх секторів. У економіці США часів II світової війни державні видатки на 30,2% фінансувалися за рахунок податкових доходів бюджету, на 10,1% – за рахунок монетарного фінансування центрального банку і на 46% – залучення внутрішніх позик Урядом. Тобто в США у структурі фінансування державних видатків частка внутрішніх кредиторів Уряду була в рази більшою, ніж в Україні, частка грошової емісії була трохи меншою, зовнішні донори були відсутніми, а платники податків мали співставну частку в загальному фінансуванні.

Отже, російське вторгнення в Україну в 2022 р. дало початок одній з найбільш масштабних і руйнівних воєн у світі з часів II

світової війни. Вартість збитків та потреб у відновленні вже сягають рекордних величин, а темпи падіння реального ВВП і промислового виробництва перевищують показники більшості країн під час воєн II половини XX – початку XXI ст. З іншого боку, Україні в 2022-2023 рр. вдалося уникнути макро-фінансової дестабілізації та диверсифікувати джерела фінансування видатків, що утримуватиме економіку від подальшого падіння й позитивно впливатиме на перспективи повоєнного відновлення.

З початку вторгнення валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився на понад третину, інфляція різко зросла, а бюджетний дефіцит зріс до критичного рівня. Згідно зі звітом Міжнародного валютного фонду (МВФ), зростання ВВП України у річному вимірі скоротилося на 37,5%. Аналітики Фонду вважають, що за підсумками 2023 року ВВП України знизиться на 35%, а інфляція до кінця року сягне 30%. У МВФ нагадали, що війна спричиняє безпрецедентне збільшення бюджетного дефіциту.

Податкові надходження були обмежені через зниження економічної активності. Тим часом попри скорочення другорядних витрат, витрати продовжували зростати переважно через оборону. У результаті у 2023 році на кінець серпня дефіцит бюджету без урахування зовнішніх грантів досяг 13,9% ВВП. Завдяки значному приросту неподаткових доходів, який забезпечується зовнішніми грантами, загальний дефіцит бюджету 2023 року був нижчим і становив близько 15% від ВВП. За даними Міністерства економіки, на кінець 2023-2024 років зниження ВВП України становило приблизно 45% ($\pm 2\%$). Водночас, у Міністерстві прогнозували, що після закінчення двох років війни зниження ВВП сповільниться і становитиме біля 30%.

Одним із факторів, який може вплинути на економічні показники, є покращення динаміки транспортних перевезень, завдяки чому український експорт у грошовому еквіваленті може збільшитись більш, ніж на 23%.

Необхідно відмітити, що наразі українська економіка пристосовується до реалій війни: через те, що активні бойові дії перемістилися на схід та південь України, активність у небойових зонах стабілізувалася.

У той же час, з огляду на те, що війна стала затяжною, перспективи української економіки МВФ оцінює вкрай стримано.

Необхідно відмітити, що згідно з офіційними даними Міністерства фінансів рф, росія на війну з Україною щодня витрачає близько 21 млрд рублів (338 млн 188 тис. доларів) або майже мільярд рублів на годину.

В ISW підкреслили, що керівництво рф продовжує значною мірою покладатися на фінансове заохочення росіян до війни в Україні, що продовжуватиме тиск на російську економіку протягом десятиліть.

Наприкінці 2023 року виходячи з тих даних, які є на сьогоднішній момент, щодня російська федерація витрачає на війну близько 600-700 млн доларів залежно від обсягу витрачених боєприпасів і техніки. Світовий банк, Кабінет міністрів України та Європейська комісія (ЄК) презентували спільний аналітичний звіт Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment («Швидка оцінка завданих збитків та потреб на відновлення»), який присвячений оцінкам збитків від війни та відновлення України.

Згідно з документом, на відновлення соціального та виробничого секторів та інфраструктури України необхідно 349 млрд доларів, що майже в 1,5 рази перевищує ВВП країни у 2021 році (200,1 млрд доларів).

У жовтні стало відомо, що Конгрес США обговорює новий пакет допомоги для України на 50 млрд доларів. Його планують узгодити до січня наступного року після того, як новий склад Конгресу розпочне роботу після виборів, запланованих на 8 листопада.

Президент США Джо Байден наголосив, що фінансову та військову допомогу Україні скорочувати в жодному разі не можна.

Звіт містить оцінку наслідків війни за півріччя війни і тому ця цифра не є остаточною. Повну вартість відновлення України можна буде назвати лише після закінчення бойових дій на усій території країни.

Крім цього, Європейський Союз планує надати Україні 50 млрд євро. У планах ЄС профінансувати близько половини дефіциту бюджету України у 2024 році.

Європейська комісія підготувала варіанти, за допомогою яких держави-члени можуть фінансово підтримати Україну в умовах

війни. За інформацією видання, документ передбачає три способи підтримки України:

- позику під так званий «запас міцності» (різниця між максимальною сумою від грошових надходжень країн-членів ЄС та витратами ЄС);

- надання бюджетних гарантій Єврокомісії – у цьому випадку гарантії покриватимуть 100% суми, а не 61%, оскільки «іншого бюджетного покриття» у бюджеті ЄС не залишилося;

- надання бюджетних гарантій без національних. При нестачі коштів ЄК має скоротити заплановані витрати Євросоюзу та надавати кредити на зворотній основі.

Сьогодні українська економіка має справу з небаченим за всю свою історію шоком. Повномасштабне військове вторгнення північних сусідів завдало потужного удару по всіх ланках економічної системи нашої держави. Знизилося виробництво основних видів продукції, зокрема тієї, що становить основу експортного потенціалу України. Крім того, заблоковані порти, а відтак і лівова частка зовнішньої торгівлі. Нищиться транспортно-логістична, соціальна, маркетингова та інженерна інфраструктура цілих регіонів. Відбувається відтік кадрів за кордон та їх часткова передислокація на захід держави, що тимчасово викидає з активного економічного життя сотні тисяч, або й мільйони людей.

Все це ставить під загрозу можливість надійного та довготривалого закріплення успіхів Збройних сил України на фронтах нинішньої війни. Адже загальновідомим є той факт, що без надійного економічного тилу досягати військових перемог доволі складно, а забезпечити стійке повоєнне зростання – фактично неможливо. Тому сьогодні вітчизняна економіка дедалі очевидніше стає одним з пріоритетних фронтів, який визначатиме як подальший перебіг військових дій, так і спроможність нашої держави успішно відбудуватись після їх закінчення.

Так само, як і на полі бою, коли запорукою перемоги стає, насамперед, грамотне військове керівництво, успіхи на економічному фронті значною мірою залежать від спроможності управлінців різних рівнів сформуванати адекватні стратегічні плани та забезпе-

чити ефективність їх практичної реалізації, включаючи своєчасне виконання окреслених прикладних завдань.

Це значить, що часто тиражовані засобами масової інформації висловлювання окремих експертів про нібито неминучий повоєнний економічний бум в Україні та «приреченість» нашої держави на членство в ЄС і стрімку відбудову зруйнованих міст чи модернізацію інфраструктури (або навіть про її перетворення на інноваційну «мекку» майбутньої Європи) потребують критичного осмислення. Дійсно, передумови для цього є. Але без адекватних дій з боку влади, що полягатимуть у впровадженні відповідних інструментів економічної політики, значний потенціал повоєнного відродження може бути нівельованим.

Ще після першої фази війни на Донбасі (у 2014 р.) у публічному просторі дискутувалося питання про зміну акцентів економічної політики задля більш ефективного протистояння агресору. Зокрема, наголошувалося на тому, що пріоритетного значення у контексті протистояння централізованій економіці рф набуває розвиток в Україні приватної ініціативи та підприємництва. Адже індивідуалізм, як основа вільного суспільства та конкурентоспроможного бізнесу, є головною силою, яка спроможна здолати тоталітаризм. А для максимального розкриття економічного потенціалу підприємництва нашому уряду слід відмовитися від шкідливої догми, яка домінує в українській економіці упродовж усього періоду її незалежності, будучи несвідомо перенесеною ще з часів радянського минулого, про визначальну роль державного бюджету в економічному житті країни.

На жаль, за останні роки належних висновків зроблено так і не було. Наша економіка продовжувала залишатися надміру «бюджетизованою», а відтак і забюрократизованою, корумпованою, негнучкою та малоефективною. Як і раніше, її експортний потенціал визначали монополії, сконцентровані у вузькому сегменті сировинних галузей, передусім металургії та сільського господарства. Уся небезпека такої ситуації стала очевидною після повномасштабного військового вторгнення в Україну російських окупантів.

Так, протягом першого місяця війни лише 17% великих підприємств продовжували працювати без будь-яких обмежень (ще